

Dočekal, Mojmír

Posesivní reflexivum v bohemistice

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná. 2000, vol. 49, iss. A48, pp. [47]-59

ISBN 80-210-2350-3

ISSN 0231-7567

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/101663>

Access Date: 19. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

MOJMÍR DOČEKAL

POSESIVNÍ REFLEXIVUM V BOHEMISTICE

I.

V tomto článku se budeme věnovat tomu, jak česká lingvistika zkoumá české věty obsahující výraz *svůj* (pochopitelně ve všech jeho paradigmatických tvarech), co říká o jeho funkci ve větě a jeho případné distribuci s výrazy patřícími do stejné kategorie. V tradiční terminologii je zmíněný výraz označován morfologickým termínem *zvrtné přivlastňovací zájmeno* (my ho budeme označovat zkratkou PosR), v novějších pracích jako *posesivní reflexivum*. Vlastnosti výrazu, který označujeme názvem PosR, jsou značně různorodé a mělo by být jedním z úkolů tohoto článku nalézt ty, o kterých vypovídá česká lingvistika (budeme se při tom pohybovat v dependenčním typu syntaxe, který je pro českou lingvistiku dominantní, a ponecháme vědomě stranou pokusy o složkový popis problematiky PosR (viz Bílý 1981)).

Zkratku PosR budeme užívat pouze jako značkový termín, tedy jako nástroj k domluvě o výrazech; eliminujeme tak nebezpečí nedorozumění vyplývající z možné popisné interpretace termínu.

V české lingvistice je obecně přijímána teze, že PosR tvoří podsystém Pos (posesivních zájmen). Prvky systému Pos identifikují v konkrétní komunikaci buď mluvčího (*můj*), nebo adresáta (*tvůj*). Mimo tuto dichotomii stojí Pos *jeho / její / jejich*, které jsou v jistém smyslu negací Pos *můj / tvůj* — identifikují totiž svůj referent (referenci nazýváme vztah mezi výrazem a objektem (=referent), který je tímto výrazem označen) jako ne-mluvčího a ne-adresáta (např. ve větě *Podej mi jeho kabát* se vylučuje jako referent Pos mluvčího nebo adresáta). Pos jsou z tohoto hlediska obdobou systému osobních zájmen, mezi kterými platí podobné vztahy (asymetrie vztahů první a druhé osoby vůči třetí osobě). Podobné vztahy jako v singuláru platí i v plurálu (ovšem podle známého pravidla, že *my* neznamená nutně dva a více mluvčích, ale mluvčího a zpravidla alespoň jednu další osobu, která mluvčím není). PosR tvoří pak mezi Pos vyhraněnou katego-

rii. Jsou-li Pos ukazateli na referenty (jakými linky, jak jsou užívány v některých vyspělejších operačních systémech, kde reprezentují symbolické odkazy na skutečné soubory; podobně jako v umělých programovacích jazycích existují proměnné typu *pointer* sloužící k ukázání na regulérní proměnné), je PosR ukazatelem na ukazatele. PosR tedy stojí ještě o jednu typovou rovinu výše než Pos: tvoří alternantu k Pos (např.: *Podal jsem si svůj kabát (za můj) – Podej mi svůj kabát (za tvůj) – Ať mi podá svůj kabát (za jeho)*). K procesu substituce Pos skrze PosR dochází za specifických podmínek, jejichž rozbor tak, jak byly popsány v české lingvistice, je předmětem tohoto článku.

II.

Prvním (alespoň pokud je nám známo) vědeckým příspěvkem ke zkoumání problematiky PosR je článek *Rozprava o užívání osobných, přisvojovacích a zvrtných náměstek v souvětích zkrácených* od Václava Svobody, který vyšel v Časopisu českého muzea roku 1880 (jak upozornil už Gebauer 1929:228). Svoboda probírá tři syntaktické typy vět obsahujících PosR: (a) věty jednoduché (*Já oblékám své syny*); (b) věty vedlejší („pobočné“ ve Svobodově terminologii): *Pán rozmlouvá se mnou, jenž oblékám své syny*; (c) věty s nominalizovanou predikací (ve Svobodově terminologii „souvětí zkrácená“): *Pán rozmlouvá se mnou, oblékajícím své syny*. Svoboda jako první zformuloval pravidlo o náhradě Pos skrze PosR ve větách, kde referent výrazu stojícího v subjektové pozici je shodný s referentem zájmena. Předmětem Svobodova článku je ale v podstatě hledání delimitace mezi větou a jednotkami vyššími. Svoboda důsledně uplatňuje pravidlo (vyplývající z reflexivity PosR) o identitě referentu PosR s referentem výrazu v subjektové pozici i na věty typu (c), takže o výrazu *Sestra píše svému bratru, v Praze svým nákladem práva studujícímu* tedy tvrdí, že nejde o větu, ale v jeho terminologii o „souvětí zkrácené“. Toto tvrzení vyvozuje takto: „Dřívější pouhý doplněk „bratru“ jest nyní povýšen na důstojnost „podmětu“ jedině proto, že se u větě objevuje náměstka „svým“ (nákladem). Logický podmět „bratru“ měl by také míti svůj vlastní přísudek: „studuje, jesti studující“; ale tento proměnil se ve přívlastek „studujícímu“, kterýmž jest v nové větě B náležitě zastoupen.“ (Svoboda 1880:134). Dnešními slovy řečeno, vynucuje PosR ve výrazech typu *Slyším tě zpívat svou píseň* jak podmět, tak predikát, z čehož plyne, že nelze tento útvar považovat za jednoduchou větu, ale za souvětí („zkrácené souvětí“). Svobodův článek vytyčuje osnovu, podle níž a v rámci které zkoumala bohemistika následujících 120 let PosR a jevy s ním spojené, bohužel ale namnoze tak činíc bez oné důslednosti, která je Svobodovu myšlení vlastní.

Nejslavnější a nejpoužívanější příkladovou větou (v české lingvistice) s PosR zformuloval Jan Gebauer (1890); ten rozebírá v oddíle skladba v rámci kapitoly o zájmenech problematiku PosR následovně:

1. Stanovuje „základní pravidlo“: „Zájmenem tímto přívlastňuje se tomu, kdo je spolu „podmětem děje. Např. [já] mám svůj rozum“. (Gebauer 1890:86).

2. Rozebírá onu avizovanou už větu, kterou po něm opakují všichni badatelé věnující se PosR. Tato věta zní: *Slyším tě zpívati svou oblíbenou píseň.* Gebauer si všiml dvojího možného výkladu této věty:
- Slyším tě zpívati píseň, která je má oblíbená.*
 - Slyším tě zpívati píseň, která je tvá oblíbená.*

Gebauer stejně jako Svoboda analyzuje příčinu jevu: v zmíněné větě jsou obaženy dva děje, které vyžadují dva podmínky; po uplatnění základního pravidla není tedy zřejmé, zda se PosR vztahuje k prvnímu subjektu (vyjádřenému flexí slovesa *slyším*), nebo k druhému (díky nominalizaci nedosaditelnému a vypuštěnému, ale v hloubkové struktuře nutnému). Stejný výklad (dva typy situací s PosR) se nalézá i v Gebauerově *Historické mluvnici jazyka českého* (Gebauer 1929:228). Z hlediska dějin lingvistiky (spíše než z pohledu čisté jazykovědy) je zajímavé, co se s touto slavnou větou dělo v dalších vydáních Gebauerovy *Příruční mluvnice jazyka českého*. Ve vydání z r. 1939 totiž sice najdeme totožný příklad, ale jeho interpretace je diametrálně odlišná od té, kterou jsme představili; dočteme se tam toto: „Věta „slyším tě zpívati svou oblíbenou píseň“ má smysl náležitý a původní, když jí rozumíme takto: slyším tě, jak zpíváš (ty) *svou* oblíbenou píseň.“ (Gebauer 1939:315). Příčina této rozpornosti v interpretaci téhož jevu je poměrně jednoduchá: editorem novějšího vydání byl František Trávníček a jeho pozměněný výklad v Gebauerově *Mluvnici* je shodný s tím, který uvádí ve své *Mluvnici spisovné češtiny*, již se budeme věnovat v následujícím odstavci.

Jak vyplývá z předchozího odstavce, František Trávníček se vydal směrem, který před Gebauerem vytyčil už Svoboda. Trávníčkův popis PosR můžeme chápat jako aplikaci jeho koncepce o „přisudkovém“ a „nepřisudkovém“ podmětu na jazykový materiál obsahující PosR (můžeme-li problém formulovat na rovinách adekvátnosti, pak lze tento teoretický posun interpretovat jako pohyb od observační adekvátnosti k snaze o deskriptivní adekvátnost). Připomeneme jen, že Trávníček rozlišuje dva typy podmětů: (a) podmět přísudkový (zřejmě to, co je za podmět považováno tradičně, viz např. Šmilauer 1964:126) a (b) podmět nepřisudkový. Co Trávníček přesně zahrnuje do instancí pojmu „přisudkový podmět“, zůstává poněkud zahaleno tajemstvím, neboť Trávníčkova definice (Trávníček (1951:757)) „přisudkového podmětu“ zní „Přisudkovým nazýváme podmět přísudku.“, ale o dvě strany dále jsme poučeni, že přísudek je „to, co se přisuzuje podmětu“. Je patrné, že jde o krásný příklad definice kruhem, kde je definované obsaženo v definujícím. Nicméně z Trávníčkových příkladů (*Žák píše – Pes štěká – Nemocný leží – Tabule je černá*) můžeme usuzovat na to, že termínem „přisudkový podmět“ nazývá asi to, co jsme zvyklí zahrnovat pod pojem podmět (viz Šmilauer 1964:126). Nepřisudkový podmět je pak podle Trávníčka „vykonavatel nebo nositel děje, který není ve větě přísudkem, je vyjádřen neurčitým slovesem (infinitivem, přičestím, slovesným podstatným jménem) nebo dějovým jménem. Např.: slyším tě *zpívati*...“ Trávníček (1951:757). Tuto definici můžeme interpretovat tak, že nepřisudkovým podmětem je výrazově nerealizovaná sémantická pozice (aktant), obsaditelná výrazem, který by

užití nenominalizované formy predikátu stál v pozici podmětu (*Slyším, jak [ty] zpíváš – Slyším tě [] zpívati*). Toto sémanticko-derivační hledisko umožňuje Trávničkovi teoreticky uchopit obtíže s větami typu *Radím ti vzít si s sebou všechny své věci* (které každý mluvčí češtiny rozumí tak, že mluvčí věty nabádá adresáta, aby si s sebou vzal všechny adresátovy věci, i když by podle kanonického pravidla měl mluvit o věcech mluvčího).

Trávniček stanovuje, že pro „přisudkové podmínky“ platí, že PosR nahrazuje všechna nezvratná přivlastňovací zájmena za podmínky, že výraz, ke kterému PosR ukazuje, stojí v podmětové pozici. Toto pravidlo (nazvěme ho pravidlo A) pak podle Trávnička nefunguje pouze ve dvou případech: (a) „Má-li osobní zájmeno význam ukazovací“ (*Všimněme si našeho oslavence jako člověka*); (b) „Chce-li mluvčí vyjádřit, že se přivlastňování vztahuje nejen na něho, nýbrž i na osoby jiné“ (*Pamatuji se dobře na naši babičku*) Trávniček (1951:1128). Promyslíme-li tento výklad konzistentně dále, lze odvodit následující. Druhý případ podle našeho mínění není třeba pokládat za výjimku, neboť nespadá pod základní pravidlo (denotace PosR (intenzionálně) není shodná s denotací výrazu stojícího v subjektové pozici). První výjimka je podstatně zajímavější, protože vypovídá o významové odlišnosti PosR od Pos – existují kontexty, kdy i za splnění denotační identity podmětu a zájmena k němu odkazujícího nelze Pos nahradit skrze PosR. Z toho plyne, že nelze PosR považovat za zcela sémanticky vyprázdněný výraz, a to takový, který by sloužil jen jako vyjádření libovolné relace mezi denotátem výrazu v podmětové pozici a denotátem hlavy nominální skupiny (nadále budeme užívat zkratku NS), v níž PosR stojí jako atribut vyjadřující zmíněný vztah.

Pokud stojí PosR v části věty řízené nominalizovaným predikátem (infinitiv, přičestí, slovesné podstatné jméno nebo dějové jméno), tj. u Trávnička, vztahuje-li se PosR k „nepřisudkovému podmětu“, zachovává podřízenost vůči nevyjádřenému podmětu nominalizovaného predikátu. Proto například oné slavné Gebauerově větě *Slyším tě [] zpívat svou oblíbenou píseň* musíme podle Trávnička rozumět tak, že *píseň* má jednoznačně v oblibě adresát (i závěr převzal Trávniček z Gebauera). Tímto pravidlem Trávniček vysvětluje náhradu kanonického *svůj* Pos *vaše* ve větě *Přijměte projev soustrasti k úmrtí Vaší paní matinky* (subjektem je flexí slovesa vyjádřené zájmeno *vy*, ale nedochází k substituci PosR → Pos, neboť Pos stojí u nominalizovaného predikátu, jehož nulovým podmětem je *paní matinka*). I toto pravidlo má podle Trávnička výjimku: v případě, že je u nominalizovaného predikátu oslabena dějovost, přestává pravidlo „nepřisudkových podmětů“ (nazvěme ho pravidlem B) platit. Pokusíme se nyní Trávničkova pravidlo B vyzkoušet na jazykové empirii. Testovat to lze jednoduše: platí-li pravidlo B, musí existovat pouze jediná substituce PosR skrze Pos: *Slyším tě zpívat tvou oblíbenou píseň*. Podle naší mentální gramatiky lze stejně dobře Gebauerovu větu nahradit synonymní větou (nechme stranou striktní synonymii) *Slyším tě zpívat mou oblíbenou píseň*. Tento test jasně ukazuje, že o pravidlu A lze hovořit jako o pravidlu (s vlastnostmi všeobecnosti a nutnosti), ale o pravidlu B lze hovořit jen jako o tendenci.

Kromě pravidla A a pravidla B popisuje Trávníček stejně jako Gebauer odlišné chování PosR v pozicích, kde vlastně PosR není. Jsou to vesměs věty, ve kterých má PosR vyhraněný lexikální význam. Trávníček (1951:1129) ho charakterizuje jako „vlastní, náležitý, příslušný, jistý“. Uvádí následující příklady: (a) *Každá věc má svůj čas*. Podle našeho mínění zde Trávníček byl sveden zavádějícím termínem přivlastňovací zájmeno zvrtné – v této větě vskutku nejde o žádný vztah vlastnění, ale jak jsme předeslali na počátku, takový vztah je pouze jedním z možných významů výrazů obsahujících PosR. Nicméně věta (a) není žádnou výjimkou z obou pravidel. (b) *Dej to na své místo*. Tento případ skutečně nevyhovuje pravidlu A. Pokusíme se podat vysvětlení tohoto jevu. Výraz *svůj* ve skupině *své místo* se podle nás chová odlišně od skutečných PosR v NS: *Každé věci patří své místo* („PosR“ v NS je v subjektové pozici), ale nelze **Každé knize patří svůj obal*. Z pravidla A totiž vyplývá, že PosR vynucuje subjektivou pozici, která je obsazena výrazem referenčně shodným s PosR, ale ne shodným výrazově. Z toho dále vyplývá, že výraz *svůj* ve spojení *své místo* není PosR, ale pouze výrazem homonymním s PosR.

František Trávníček se k problému PosR vrátil ještě jednou roku 1961, kdy v *Naši řeči* uveřejnil článek *Nezvrtné přivlastňovací zájmeno místo zvrtného*. Před tím, než přikročíme k výkladu zmíněného článku, připomeneme si, co už o konkurenci Pos / PosR víme: PosR je substitutem Pos v případech identity referentu zájmena a referentu výrazu v subjektové pozici. Z toho vyplývá, že PosR a Pos jsou konkurenčními množinami s distribucí danou jazykovými i ne-jazykovými faktory (obojím je věnován Trávníčkův článek). Zmíněná konkurence neplatí pouze pro 3. os. paradigmatu Pos (např. *Vzal jsem si svůj kabát*; nemůže být ekvivalentní (substitucí Pos → PosR) s větou *Vzal jsem si jeho kabát*; zatímco u zájmen 1. a 2. osoby taková substituce možná je: *Vzal jsem si můj kabát* → *Vzal jsem si svůj kabát*; *Vežmi si tvůj kabát* → *Vežmi si svůj kabát*). Preskriptivní mluvnické češtiny ovšem tento jev nevykládají jako konkurenci, ale i u Pos 1. a 2. osoby postulují nutnou substituci skrze PosR (viz např. Příruční mluvnické češtiny 1995:290–291). Nicméně vrátíme se k Trávníčkovu článku, neboť ten právě o příčinách distribuce Pos / PosR pojednává. Trávníček (1961:1) popisuje dva typy vět s PosR: (a) *milujeme naši vlast*. Neprovedení substituce zdůvodňuje tím, že jde o významový posun přivlastňování k „přivlastňování obecnému, souhrnnému“. Znovu zdůrazňujeme, že tento typ prostě pod žádné pravidlo o PosR nespadá, a proto nemá smysl mluvit o substituci (Trávníčkovy příklady *Máme rádi naši babičku* spadají podle našeho mínění pod bod (b)). (b) *Dej pokoj s těmi tvými žerty*. Trávníček (1961:6) chybějící substituci zdůvodňuje takto: „Je otázka, zda nahrazování zvrtných zájmen obojími nezvrtnými nemá nějakou společnou objektivní příčinu. Domnívám se, že má a že je to citovost, citové zabarvení věty, větného obsahu.“

Shrneme-li, Trávníček se v prvním typu dopouští chyby, kterou má už ve své mluvnici, ve druhém typu podává na intuici založenou, a tedy nekontrolovatelnou interpretaci jazykových dat; cenná je ovšem už sama registrace důležitého příkladu.

O rok později než Trávníček uveřejnili F. Daneš – K. Hausenblas (1962) článek *Přivlastňovací zájmena osobní a zvrtná ve spisovné češtině*. V článku se autoři věnují problematice konkurence PosR / Pos. Kromě pravidla A konstatují oslabeně (jako tendenci) pravidlo B. Z našeho pohledu je zajímavá ta část jejich článku, která se věnuje větám, kde je PosR přepsáno na základě silnějšího principu skrze Pos (jako zpětného kroku po prvotní náhradě Pos skrze PosR). Autoři uvádějí následující typy příkladů: (a) přepsání způsobené morfologickou povahou dějového jména: konstatují, že infinitiv se za stejných podmínek spojuje s PosR, kdežto dějové jméno spíše s Pos (*Pokus Belgie udržet své kolonie ztroskotává X Pokus Belgie o udržení jejích // svých kolonií ztroskotává*). (b) konstrukce pasivní: *Hosté byli pozdravováni obyvateli hlavního města po celé cestě do jejich dočasného sídla*. Jako důvod absence PosR v místech, kde kanonicky stává jako substitute za Pos, uvádí autoři to, že v tomto typu jsou sice referenty Pos a referenty výrazu v subjektové pozici identické, ale výraz v subjektové pozici není činitelem děje. Dovodíme-li tento jev, musíme přeformulovat pravidlo A (což autoři v tomto článku ještě nečiní) ze syntaktické roviny (identita se subjektem) na sémantickou rovinu (identita s původcem / nositelem). K tomuto přeformulování sáhl Daneš až v akademické mluvnici češtiny. (c) spojení, která vstupují již jako hotová do věty: *Základovým může být jakékoliv substantivum nehlédě k // nezávisle na jeho sémantice*. Příklady tohoto typu konečně rozebíral ve své mluvnici už Trávníček. Podle našeho mínění jde o to, že v jistých spoje-ních ztrácí PosR svou syntaktickou charakteristiku, a tedy zůstává výraz homonymní s PosR (srov. poznámky k výrazům typu *své místo*). (d) obsah NS obsahující PosR (po nahrazení Pos) je nazírán „zvnějška“ – *Děkuji vám za sebe a za mé druhy*. Případy tohoto typu patří do pragmatického typu explanace. (e) protiklady: *Poslouchám tvého i mého přítele Akumena*. (f) V běžně mluvené a nespisovné češtině jsou Pos častější než PosR (*Puč mi tvý pero*).

Podle našeho mínění je pro čistě lingvistické zkoumání distribuce PosR / Pos přínosný pouze bod (b), který vynucuje potřebu přezkoumat, zda pravidlo A není nutné převést ze syntaktické roviny na rovinu sémantickou, nebo zda syntaktické pravidlo A nelze doplnit o sémantické restriktce.

Je patrné, že popis chování PosR spadá do kompetence syntaxe, neboť problém, který je nutné vyřešit, je takový, že musíme najít jednoznačný popis vztahů mezi znaky ve větách s PosR a jejich jednoznačné přiřazení k členům vět. Proto zde krátce probereme, čím k řešení našeho problému přispěly dvě významné poválečné skladby: Šmilauerova *Novočeská skladba* a Kopečného *Základy české skladby*.

F. Kopečný (1962:199) má ve svých *Základech* o chování PosR pouze jeden kratičkový odstavec, ve kterém opakuje pravidlo A („svůj přivlastňuje k podmětu,“) a pouze naznačuje možná porušení tohoto pravidla (plynoucí z „komplexní nebo nehotové konstrukce“). Z naznačených příkladů se zdá být patrné, že znal problémy spjaté s užíváním pravidla B (viz jeho příklad *Viděl jsem ho odcházet*

s mým příručím.). Nehotové konstrukce zřejmě odkazují ke konkrétnímu užití jazyka, kdy dochází k porušení gramatických pravidel z extralingvistických (kognitivních) důvodů (Kopečného příklad *Mou dceru si kazit nedám* podle *Mou dceru mi kazit nebudou*).

Ještě více stručný je ve svých výkladech V. Šmilauer. Ve shodě se svým ryze formalistickým způsobem výkladu syntaxe odhlíží od významu (a tedy i od problémů denotace a reference, které představují jádro problému PosR). O posesivních zájmenech se vyjadřuje pouze v tom smyslu, že mohou stát jako syntaktická adjektiva v přívlastkové pozici (viz Šmilauer 1964:186). O specifičnosti PosR v textu ani v poznámkách nemá žádnou zmínku.

Ze sémantických pozic přistupuje k řešení problému PosR J. Panevová (1986). Problém PosR zahrnuje do širšího rámce koreferenčních zkoumání, mezi kterými ho traktuje jako část reflexivní pronominalizace (vedle osobního reflexiva *se*). Při analýze PosR vychází z toho, že ambiguita vět s PosR vzniká hlavně u případů dvojí (jedné matricové a druhé zanořené) predikace ve větě, a to hlavně v těch případech, kdy jsou subjekty hlavní a zanořené predikace nekoreferenční. Autorka při snaze stanovit explicitní pravidla, která by predikovala ze struktury věty s PosR, kdy je taková věta ambigní (a žádá tedy (za dodržení podmínek reflexivizace) nahrazení PosR skrze Pos), užívá modifikované teorie sémantických pádů. Jako specifický typ vět s PosR rozebírá Panevová věty obsahující zanořenou infinitivní konstrukci a rozlišuje dva podtypy:

- a) Subjekt zanořené predikace je koreferenční se subjektem hlavní predikace a tento hlavní subjekt má sémantickou roli agentu: *Karel_i zamýšlel být pozván svou_i přítelkyní do kina*. Zde je PosR podle autorky nutně koreferenční s oběma subjekty a ambiguita nevzniká.
- b) Subjekt zanořené predikace je koreferenční s adresátem (syntakticky objekt) hlavní predikace: *Jan_i slíbil Karlovi_j být pozván (nechat se pozvat) svou_{i,j} přítelkyní do kina*. Zde je reference PosR dvojnásobná.

U vět obsahujících PosR, ve kterých není infinitivní konstrukce, rozlišuje Panevová tyto podskupiny:

- c) Věty bez nominalizované predikace – PosR je nutně koreferenční se subjektem.
- d) Agens zapuštěné konstrukce je koreferenční se subjektem hlavní predikace: PosR je nutně koreferenční se subjektem hlavní predikace (*Karel_i přiznal svou_i porážku*.)
- e) PosR nemůže stát v rámci NS v subjektové pozici: **Svoje děti běhají po ulici*. Ani nelze PosR umístit ve větách bez subjektu: **Pršelo do své stodoly*.
- f) Konstrukce, kde lze jednoznačnost / dvojnásobnost vět s PosR předpovědět jen s jistou mírou přesnosti (můžeme říci, že jsou to všechny ostatní věty).

Tento článek je zřejmě nejobsáhlejším pokusem explicitně definovat pravidla chování PosR v rámci bohemistiky. Bohužel (jak sama autorka v závěru svého

článku přiznává) se ani tak definovat explicitní zákony sémantického a syntaktického chování PosR nepodařilo.

F. Daneš probírá v třetím díle *Mluvnice češtiny* tzv. identifikátory, tj. jazykové prostředky určené k vyjádření koreference (např. *Jan nepříšel. To mě zamrzelo* – zájmeno *to* se vztahuje na celou předešlou větu). Mezi ně řadí i posesivní zájmena (př. *Mimořádnou hodnotu má podstavec bronzového svícnu. Jeho nádherná figurální výzdoba ...*). Jako speciální alternantu všech posesiv pak Daneš probírá i PosR a rozebírá ve shodě s Trávníčkem obě hlavní varianty pravidla o užití PosR. Činí tak v naprosté shodě s původní gebauerovsko-trávníčkovskou koncepcí, pouze za použití moderní terminologie. Pravidlo A přeformuloval Daneš do významové roviny: „... tohoto zájmena se užije tehdy, jestliže se jím něco přivlastňuje té osobě/věci, která je totožná s původcem/nositelům děje nebo stavu vyjádřeného v dané větě“ (*Mluvnice češtiny III* 1987:699). Taková formulace má výhodu v tom, že zahrnuje i případy spadající pod pravidlo B (dřívější teorie si takové efektivní zobecnění poznatků dovolit nemohly, protože ještě explicitně nezkoumaly sémantické vlastnosti jazykových výrazů, ale na druhou stranu lze shodnou koncepcí odhalit už v Trávníčkových místy nejasných postřezích). Popis pravidla B z této teoretické pozice pak zní následně: „komplikace však nastávají ve větách vyjadřujících více než jeden děj/stav, a tedy více než jeden agens/nositel ...“ (*Mluvnice češtiny III* 1987:699). Pravidlo B pak *Mluvnice češtiny III* (1987:699-700) opatrně formuluje jako tendenci („vzhledem k participantu toho děje/stavu, jehož výraz stojí v dominantní struktuře věty nejbliže k výrazu přivlastňované osoby/věci“). O pravidle A tvrdí, že je velmi přesně dodržováno, zato pravidlo B je často porušováno různými faktory. Tyto faktory uvádí tři: (a) Tradičně opakuje případy, kdy nejde o totožnost mezi denotací jádra NS rozvíjené PosR a mezi agentem/patientem, ke kterému se NS vztahuje. Znovu opakujeme, že tyto případy nesplňují ani pravidlo A ani pravidlo B, takže nelze o substituci Pos skrze PosR vůbec uvažovat. (b) Mluví o tendenci z citových důvodů preferovat podoby Pos. (c) Mluví dosti nejasně o důvodech syntakticko-morfologických a uvádí příklad: *Toto drama líčí zápas venkovanů o jejich / o svou půdu. – Matka oplakávala odchod svého syna.* I když může částečně jít o snahu gramatiky vyhnout se neúplnému paradigmatu v třetí osobě Pos, zdá se nám pravděpodobnějším, že důvod spočívá ve snaze jazyka vyhnout se denotační nejasnosti, která by vznikla užitím Pos (př. *Matka oplakávala odchod jejího syna* – matčina syna, nebo syna někoho jiného?).

Poslední příručkou, která se zabývá zkoumáním syntaxe češtiny, je *Skladba češtiny* (M. Grepl-P. Karlík (1998)). Skladba je programově psána jako dependenční skladba vycházející ze sémantického plánu jazyka (viz Grepl-Karlík 1998:26). Informace o Pos jsou tedy v této skladbě řazeny do kapitoly nazvané Nominální skupina (autor Petr Karlík). Pos jsou zařazeny pod obecný pojem determinátory (obdoba identifikátorů z MČ), což jsou výrazy tvořící rozvitou nominální skupinu a sloužící k rozlišení typu reference (určitá neurčená/určitá určená/třída objektů). Karlík probírá známé obtíže s aplikací pravidla A a pravi-

dla B (viz Grepl-Karlík 1998:201) lze říci totožně, jak to činí Daneš v Mluvnici češtiny (s tím, že činí opatrné upozornění na to že vzhledem k pedagogickému zaměření učebnice není možné další pravidla stanovovat). Nicméně upozorňuje na případy, které budeme identifikovat jako problémy C (pravidlo C totiž ještě není formulováno). Případy A se vztahovaly na věty s jedinou predikací (neprobémové), případy B na věty se dvěma predikacemi (predikát, v jehož sféře PosR stojí, není v podobě VF), případy C jsou ty, kdy je ve větě vyjádřena predikace pouze jedna, ale přesto zůstává pochybnost, zda se PosR vztahuje k jejímu levovalenčnímu aktantu (pro Pos uvádí Karlík příklad: *Petr šel do kina s Pavlem a (s) jeho ženou*). Pro PosR lze za obdobný příklad považovat větu *Rodiče našli děti ve svém pokoji*. Zůstává otázkou, zda vůbec můžeme o nějakém vypuštění predikace (typu lokace) uvažovat.

Poslední příspěvek, který se v bohemistice věnuje problému PosR, je stať S. Čmejkové (1998). Autorka v něm z (našeho pohledu) předkládá dva typy problémů spjatých s PosR. Prvním z nich je stále znovu zkoumaný problém vztahu maticové a zapuštěné nominalizované predikace k PosR. Čmejková přináší několik příkladů, které ukazují znovu problematičnost celé situace. Jeden z těchto příkladů zní takto: *Grémium bude vydávat doporučení založená na své osobní autoritě*. Čmejková doporučuje kvůli snížení problematičnosti věty v tomto příkladě zaměnit PosR skrze Pos. Jde totiž o to, že i když věť rozumíme (předpokládejme správně), nominalizovaný predikát *doporučení* rušivě interferuje se zamýšleným významem (předpokládáme na základě znalostí vnějšího světa, že významem věty je, že doporučení jsou založena na autoritě grémia, ne na autoritě doporučení samých). Z autorčina doporučeného nahrazení PosR skrze Pos (které vskutku vede k větší srozumitelnosti příkladu) můžeme vyvodit argument pro podporu Svobodovy teze o typu těchto útvarů jako o „souvětí zkráceném“; neboť Pos *jeho* v jednoduché větě nikdy nemůže být koreferenční se subjektem (**Petr_i četl jeho_i knihu.*) a nutně ukazuje za hranice věty (buď do kotextu, nebo ven z jazyka). Z toho jasně vyplývá, že o příkladech typu *Slyším tě zpívatí svou oblíbenou píseň* nelze mluvit jako o jednoduchých větách, neboť proti takovému pojetí stojí příliš mnoho indicií.

V druhé části svého článku Čmejková analyzuje metodami diskurzové analýzy parolově podmíněné faktory náhrady PosR skrze Pos. Tyto pouze vyjmenujeme:

- g) Distinktivní rysy +empatie a -distance vedou k náhradě PosR skrze Pos:
To jsem dostala od mého muže.
- h) Typ *Milujeme naši vlast*.
- i) Syntetická personalizace (oslovení každého adresáta v mase posluchačů jako individuálního adresáta): *Chcete dosáhnout vašich životních cílů?*

O těchto diskurzově podmíněných faktorech (neřadíme mezi ně ovšem typ bodu b)) soudíme toto: PosR je v jediné (třetí) osobě nenahraditelný, jinak tvoří konkurenci Pos, a není tedy divu, že se jazyk rozhodl tento systém zekonomičtít a využít paralelních tvarů pro vyjádření pragmatických nuancí.

III.

Z prací, jejichž přehled jsme zde podali, lze odvodit několik závěrů. Některé jsou explicitně obsaženy již v probraných příspěvcích, jiné jsou v nich podány více či méně implicitně. V následujících odstavcích se pokusíme z daných premis odvodit platné závěry. Všechny zkoumané práce se shodují na tom, že PosR obsahuje tyto rysy: (a) zájmennost; (b) reflexivnost; (c) posesivnost.

Prvním rysem se PosR tradičně zařazuje mezi výrazy označované v modelu české lingvistiky jako zájmena, což je v bohemistice slovní druh vyznačující se tím, že „skutečnost – na rozdíl od nominačních slovních druhů – nepojmenovávají, nýbrž označují ji právě prostřednictvím ukázání, deixe.“ Mluvnice češtiny II (1986:81) – např. věty *Poděj mi Petrův_i kabát* a *Poděj mi jeho_{ij} kabát*, kde Pos má skutečně zájmennou funkci: ve strukturách s koindexací i-i má POS funkci anaforickou, při koindexaci i-j má funkci exoforickou, přičemž obě tyto funkce jsou funkcemi zájmennými.

Druhým rysem PosR je jeho reflexivnost, patří tedy do dvouprvkové množiny výrazů {*se, svůj*}. Kromě této extenzionální definice nabízí tradiční bohemistika intenzionální výklad pojmu reflexivita takový, že reflexiva ukazují (ve významu lingvistické deixe, ne ve smyslu Wittgensteinova ukazování nevyslovitelného ve vyslovitelném) identitu referentu participantu, k němuž ukazují, s referentem participantu v subjektové pozici (viz Mluvnice češtiny II 1986:90–91). Např. věty: *Petr_i mi podal svůj_i kabát. Petr_i se_i holí.*

Třetím a posledním rysem PosR je jeho posesivnost. Je to rys ze všech tří nejproblematictější. Extenzionálně náleží z tohoto hlediska PosR do množiny {*můj, tvůj, náš, váš, jeho, její, jejich, svůj*}. V českých gramatikách nebyla doposud podána vyčerpávající a koncizní intenzionální definice pojmu posesivní zájmeno. To je vidět i z rozporných charakteristik v Mluvnici češtiny: „Přivlastňovací zájmena osobní – posesíva (...) identifikují (...) [svůj referent jako] vlastníka objektu, k němuž ukazují.“ Mluvnice češtiny II (1986:91). Přičemž o několik vět dále akademická mluvnice tvrdí, že „vlastníku“ je něco přivlastňováno, ale také přisuzováno. Karlík (1988:35) uvádí následující významové nuance posesiv: (a) vlastnický vztah (*moje / tvoje / jeho ... auto*); (b) vztah části a celku (*moje / tvoje / jeho ... ucho*); (c) sociální vztah (*moje / tvoje / jeho ... přítelkyně*); (d) uživatelský vztah (*můj / tvůj / jeho ... vlak*); (e) vztah konkrétního a abstraktního předmětu (*moje / tvoje / jeho ... smůla*); (f) vztah k agentu (*můj / tvůj / jeho ... krásný zpěv*); (g) vztah k pacientu (*moje / tvoje / jeho ... odsouzení*); (h) vztah k nositeli vlastnosti (*moje / tvoje / jeho ... zranitelnost*). Tyto významové vztahy jsou od sebe tak vzdáleny, že je lze obtížně převést na společný jmenovatel. Při nejvyšší možné abstrakci (což je z hlediska lingvistiky pohled až příliš specie aeternitatis) lze pouze konstatovat, že Pos ukazuje na jistý referent (typu individuum) a dále vyjadřuje, že toto individuum je v jistém vztahu k individuu, které je referentem hlavy NS, v níž Pos stojí jako její část (atribut). Vědomě po-

necháváme stranou věty, ve kterých Pos / PosR stojí v pozici jmenné části slovesně jmenného přísudku (v pozici predikativu, řečeno v termínech Mluvnice češtiny), a to z toho důvodu, že tato pozice je skrze PosR neobsaditelná (příčina této neobsaditelnosti vyplývá ze syntaktických vlastností PosR, které budou dále popsány). Zkratkovitě lze rys posesivity označit jako nelingvistickou kategorií k pojmenování lingvistických jevů. Jde o kategorii nelingvistickou, neboť k získání její hodnoty (ve smyslu výsledku funkce určující výraz jako Pos / non Pos) je třeba (kromě věty, ve které je Pos obsaženo) znát parametr vnějšího světa (např. NS *můj krásný pohřeb* nabývá různých sémantických rysů v závislosti na tom, jaký stav věcí platí v aktuálním světě – jsem-li pohřbíván, je jiný, než jsem-li majitelem pohřebního ústavu). Posesivita není tedy jazykovým významem posesiv.

Čtvrtým a posledním rysem, který sice není v citovaných pracích explicitně popsán, ale je z nich a z jazykového materiálu dedukovatelný, je rys, který bychom mohli nazývat vázanost. Vyjděme při jeho charakteristice z osobních zájmen, neboť posesiva tvoří k osobním zájmenům jistou analogii (podobným způsobem jako adjektiva vůči substantivům). Jasným způsobem popsal sémantiku výrazů (v jeho terminologii „egocentrických částic“) zahrnujících do sebe i výrazy označované v české lingvistice jako osobní a posesivní zájmena B. Russell (1967:132–133): „Egocentrickými částicemi nazývám slova, jejichž význam se mění se změnou mluvčího a jeho pozice v čase a prostoru. Čtyři základní slova tohoto druhu jsou: „já“, „tento“, „zde“ a „nyní“. Kdykoli používám slova „nyní“, označuje při každé následující příležitosti odlišný časový okamžik. Pokaždé, kdy se pohybuji, označuje slovo „zde“ nějakou odlišnou prostorovou oblast. Slovo „já“ označuje různé osoby podle toho, kdo je vyslovuje. Přesto je zřejmé, že tato slova mají v jistém slova smyslu konstantní význam.“ Navažme na druhou část Russellovy citace (kde mluví o konstantním významu) o egocentrických částicích (v lingvistice bývají označovány jako tzv. indexy nebo šiftry). Zájmeno *já* a zájmeno *ty* jsou jistým způsobem vázané ve své sémantice (můžeme to popsat jako přechod mezi deikticitou a substantivností), odkazujeme na známý fakt, že tato zájmena jsou pevně vázána k roli mluvčího (*já*) a k roli adresáta (*ty*); naproti tomu zájmeno *on* je skutečná pro-forma (vyplývá to z testu zaměnitelnosti NS zájmenem ve větách: *Petr_i kouří. On_i kouří. Zatímco zájmena *já* / *ty* tuto substituci podstoupit nemohou: *Já_i kouřím. *Petr_i kouřím. ale ani *Petr_i kouřím*) Posesiva tvoří analogii osobních zájmen jinak otypovanou: osobní zájmena jsou linkem na individuum, posesiva linkem na vlastnost individua (*Petr_{ív_i}*; *kabát je zelený. Jeho_i kabát je zelený*). Pos jsou vnitřně rozčlenitelné způsobem podobným osobním zájmenům: *můj* je vázáno k mluvčímu ([Ty_j] *Poděj mi, můj; kabát*), *tvůj* k adresátovi ([Já_j] *Podám ti, tvůj; kabát*) a *jeho* je cokoliv jiného než mluvčí nebo adresát (*jeho* žádnou egocentrickou částicí není, je to právě zájmeno, které odkazuje buď v rámci textu k svému antecedentu: *Dům_i měl červenou střechu. Na jeho_i střeše stál komín*; nebo v komunikační situaci na její účastníky: *Poděj mi jeho kabát* – Pos *jeho* musí být nutně doplněn ostenzivním ukázáním k objektu, o kterém se mluví). Shrme: výrazy *můj* a *tvůj* jsou ve své sémantice vázanými indexy, výraz *jeho* je volnou anaforou a o její váza-*

nosti rozhoduje, zda v kontextu existuje její antecedent (podobně jako v logice je vázanou proměnnou ta proměnná, která je v dosahu kvantifikátoru). PosR pak představuje specifické spojení rysu vázanosti s rysy probíranými v předchozích odstavcích (názorně je to vidět na příkladech: *Já_i hledám svůj_i kabát; Ty_i hledáš svůj_i kabát; On_i hledá svůj_i kabát*). Na PosR lze přesně aplikovat kategorii egocentrických částic: reference (pod tímto termínem rozumím objekt, ke kterému výraz ukazuje, ve Fregeho terminologii význam) PosR se proměňuje podle komunikační situace, ale denotace (pod tímto termínem rozumím intenzi výrazu, tedy Fregeho smysl) zůstává konstantní. Jak vyplývá z rysu reflexivnosti, je intenze PosR triviální: PosR je linkem na subjekt sobě nadřazené predikace, přičemž prototypicky je touto nadřazenou predikací predikace nejbližší, z čehož plyne, že se PosR (na rozdíl od Pos *jeho*) nemůže vázat přes hranice věty (*Dům_i měl červenou střechu. Jeho_i střechu jsme viděli už z dálky. – *Dům_i měl červenou střechu. Svou_i střechu jsme viděli už z dálky.*) Tato vlastnost vyplývá ještě ze dvou teorémů: věty lze rozdělit v češtině na podmětové a bezpodměté; v bezpodmětých větách (*Prší*) se PosR nemůže vyskytovat, to vyplývá z jeho vlastnosti linku – je pouhým odkazem a nelze odkazovat tam, kde nic není; v podmětových větách se PosR vztahuje na nejbližší subjekt, z čehož plyne, že pomocí PosR nelze vázat přes hranice vět. Shrňme: PosR je syntakticky vázanou anaforou (není tedy indexem jako *můj / tvůj* ani volnou anaforou jako *jeho*). Přičemž povaha této vázanosti (ve smyslu hledání svého antecedentu) byla nejčastějším cílem popsaných lingvistických zkoumání. Podle typu antecedentu můžeme typy vázanosti rozdělit do tří tříd:

Věty s jedinou predikací: antecedentem PosR je bez výjimky subjekt predikace: *Já_i čtu svou_i knihu.*

Věty se dvěma predikacemi: antecedent je ambigní, platí tendence o větším vlivu bližší predikace: [*Já_i*] *slyším tě_j zpívatí svou_{j_i} oblíbenou píseň.*

Věty se dvěma predikacemi, přičemž zanořená predikace je vypuštěna: *Petr_i našel děti_j ve své_{j_i} pokoji.* K tomu, že v uvedeném příkladě je obsažena vypuštěná predikace, nás nutí zjištěný rys linkovitosti PosR (jeho intenzí je odkazovat k subjektu predikace) a ambiguita reference PosR; z těchto dvou premis jasně vyplývá, že se v uvedené větě nachází nevyjádřená (podobně jako je nulový morf) predikace.

Závěr: prvních dva typy vět s PosR česká lingvistika popsala (pravidlo A a tendence B), třetí typ zatím (pokud je nám známo) popsán nebyl, a proto představuje výzvu k dalšímu zkoumání.

LITERATURA

- BÍLÝ, M.: Intrasentential Pronominalization and Functional Sentence Perspective (in Czech, Russian, and English). Lund 1981.
- ČMEJRKOVÁ, S.: Syntactic and Discourse Aspects of Reflexivization in Czech. In: E. HAJIČOVÁ (ed.): *Issues of Valency and Meaning*. Praha 1998, 75–87.

- DANEŠ, F. – HAUSENBLAS, K.: Přivlastňovací zájmena osobní a zvrtná ve spisovné češtině. In: *Slavica Pragensia* 4 (1962), 191–202.
- FROMKIN, V. – RODMAN, R.: *An Introduction to Language*. Forth Worth 1998.
- GEBAUER, J.: *Historická mluvnice jazyka českého*. Praha 1929.
- GEBAUER, J.: *Mluvnice česká pro školy střední a ústavy učitelské*. Praha 1890.
- GEBAUER, J.: *Skladba*. In: J. GEBAUER: *Historická mluvnice jazyka českého*. Praha 1929.
- GEBAUER, J.: *Skladba*. In: J. GEBAUER: *Mluvnice česká pro školy střední a ústavy učitelské*. Praha 1890.
- GREPL, M. – KARLÍK, P.: *Skladba spisovné češtiny*. Praha 1986.
- GREPL, M. – KARLÍK, P.: *Skladba češtiny*. Olomouc 1998.
- KARLÍK, P. – NEKULA, M. – RUSÍNOVÁ, Z. (vyd.): *Příruční mluvnice češtiny*. Praha 1995.
- KARLÍK, P.: *Posesiva v češtině*. In: *Přednášky a besedy z XXXI. běhu LŠSS (Brno 1998)*, 35–42.
- KOMÁREK, M. – KOŘENSKÝ, J. – PETR, J. – VESELKOVÁ, J.: *Mluvnice češtiny II*. Praha 1986.
- KOPEČNÝ, F.: *Základy české skladby*. Praha 1962.
- Mluvnice češtiny II*. Praha 1986.
- Mluvnice češtiny III*. Praha 1987.
- PANEVOVÁ, J.: *K voprosu o reflexivnoj pronominalizacii v češskom jazyke*. In: *Linguistische Arbeitsberichte* 54/56 (1986), 44–56.
- Příruční mluvnice češtiny*. Praha 1995.
- RUSSELL, B.: *Logika, jazyk a věda*. Praha 1967.
- SVOBODA, K.: *Rozprava o užívání osobných, přisvojovacích a zvrtných náměstek v souvětích zkrácených*. In: *Časopis českého muzea* 54 (1880), 124–142.
- ŠMILAUER, V.: *Novočeská skladba*. Praha 1966.
- TRÁVNÍČEK, F.: *Gebauerova příruční mluvnice jazyka českého pro učitele a studium soukromé*. Praha 1939.
- TRÁVNÍČEK, F.: *Mluvnice spisovné češtiny*. Praha 1951.
- TRÁVNÍČEK, F.: *Nezvrtné přivlastňovací zájmeno místo zvrtného*. In: *Naše řeč* 44 (1961), 1–7.
- TRÁVNÍČEK, F.: *Skladba*. In: F. TRÁVNÍČEK: *Mluvnice spisovné češtiny*. Praha 1951.
- VEČERKA, R.: *K vyjadřování posesivity u osobních zájmen 3. os. v češtině*. In: *SPFFBU, řada A* 4 (Brno 1955), 36–41.

POSSESSIVE REFLEXIVE PRONOUN IN CZECH LINGUISTICS

There were accepted some presumptions (typological categorization, usual accepted functions) about behavior of the expression *svůj* and there were introduced the abbreviation PosR serving as its indication in the first part of this article. There were summarized researches of the Czech linguistics helping to make clear the problem of PosR in the second part of the article. There were drawn conclusions about behavior of PosR from the researched literature, from the common accepted linguistics axioms and from the linguistics experience in the third part of this article.

Mojmír Dočekal

Ústav českého jazyka

Filozofická fakulta Masarykovy univerzity

Arna Nováka 1

660 88 Brno

docekal@phil.muni.cz

